

ТАРИХДА ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРНИНГ АЛОҚАЛАРИ

Ўразбой Кукланович Эрнӣзов

*Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси ўқитувчиси*

Аннотация: Ушбу мақолада инсоният тарихи тараққиётида ўрта асрда туркийларнинг муҳим ўрин тутганликлари, жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшганликлари, умумтуркий халқларнинг ўзига хос адабиёти, санъати ва маданияти, урф-одат ва анъаналари, тарихий-адабий меросини ўрганишни айрим масалаларига эътибор қаратилиб, таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Жаҳон цивилизацияси, тарих, адабиёт, санъат ва маданият, урф- одат ва анъаналар, тарихий-адабий мерос.

Аннотация: В статье рассматривается важная роль тюрков в развитии истории человечества в средние века, их достойный вклад в мировую цивилизацию, уникальную литературу, искусство и культуру, обычаи и традиции тюркских народов. Анализируется изучение литературного наследия с акцентом на некоторые вопросы.

Ключевие слова: Мировая цивилизация, история, литература, искусство и культура, обычаи и традиции, историческое и литературное наследие.

Ресюме: The article examines the important role of Turks in the development of world civilization in the Middle Ages, their worthy contribution to world civilization, unique literature, art and culture, customs and traditions of Turkic peoples. The study of literary heritage is analyzed with emphasis on some issues.

Key Wordc: World civilization, history, literature, art and culture, customs and traditions, historical and literary heritage.

КИРИШ. Олтин Ўрданинг пайдо бўлиши натижасида юзага келган маданий тараққиёт нафақат тасвирий санъатда акс этди, балки маънавий, гуманитар маданият ҳам ривожланиш учун бир хил даражада кучли туртки олди. Ягона давлатнинг шаклланиши натижасида туркий халқлар ҳам яхлит маданий ва лингвистик соҳани ривожлантирдилар, натижада лингвистик вазиятда туб бурилишлар юз берди. Шаҳарларда маҳаллий ўғуз-қипчоқ ва болгар лаҳжалари асосида умуммиллий нутқ ўсиб боради ва унинг асосида, ўз навбатида, кейинчалик эски татар ва бошқа туркий адабий тиллар учун асос бўлган умумий адабий туркий тил ўсади. Дастлаб уйғур алифбоси асосида ва Ислом тарқалиши билан араб ёзувига асосланиб, битта ёзув тизимидан фойдаланишнинг бошланиши катта аҳамиятга эга эди. Мактаблар ва мадрасаларнинг кенг тармоғи

ҳисобига кутубхоналар, хаттотлар ва уламолар мактаблари ишлаганлиги туфайли мамлакат аҳолисининг юқори ва ўрта қатламлари чуқурроқ саводхонлик ва исломнинг асосий қонунларини ўрганиш имкониятига эга бўлдилар. Археологик қазилмалар натижасида аҳолининг саводхонлигининг сезиларли даражаси, ёзувлар билан кўплаб уй-рўзғор буюмлари ва қабр устидаги кўплаб эпитафиялар топилган. Ёзма тил ва адабий тилнинг мавжудлиги кўп жанрли адабиётнинг ривожланишига асос бўлди, бу эса туркий халқларнинг юксак маданияти ва цивилизациянинг яна бир кўрсаткичидир. Ўрта асрларда, мутафаккирлар, ёзувчилар, руҳонийлар ижоди бошқарувчи хонлар томонидан қўллаб-қувватланган.

Ўрта аср адабиёти дастлабки туркийликни, шу жумладан Аҳмад Югнакий, Юсуф Баласағуний, Аҳмед Ясавий, Сулаймон Бакиргани, Кул Гали ва бошқалардан бошланган болгар анъаналарини араб-форс муслмонлари Шарки, Ғазали, Фирдусийнинг ёзма маданияти билан узвий боғлаган, Саъдий, Маарри, Абу Ҳамид, Навоий ва бошқалар). Асарларнинг муҳим қисми турк тилига таржима қилинганидан кейин машҳур араб ва форс муаллифларининг асарлари тўпламлари орқали яратилган. Ёзма ёдгорликларнинг аксарияти туркий тилда яратилган. Олимлар араб тилидан ҳам кенг фойдаланганлар, шоирлар - форсий. Туркий адабий ёдгорликлари ғоявий мазмун ва бадиий шаклларнинг бойлиги, нутқ стилистикасининг нафислиги, шеърӣй ва прозаик жанрларнинг хилма-хиллиги: ғазаллар, достон, қасидалар, қисса, мадҳиялар, марсия (элегия), ҳикоялар, рубоийлар (тўртликлар), шеърӣят романи, фарда, ҳикаят, "қути композицияси" ва бошқалар ўрта асрларда диний ва дунёвий, бадиий ва илмий-фалсафий асарлар ўртасидаги ўзига хослик туфайли, одатда аниқ чизиқ чизиш қийин, улар эстетик, билим, ахлоқий ва ибратли маъноларни бирлаштиради. Ўрта аср туркей ёзувчилари ҳамда шоирлари, наср ёзувчиларининг сюжетларининг асосий мотивлари инсоният мавжудлигининг турли масалалари, ҳаёт мазмуни, Худога муносабат, жамиятнинг адолатли тузилиши, ҳукмдорлар ва бўйсунувчилар ўртасидаги муносабатлар, муҳаббат, ахлоқий муаммолар ва бошқалар эди. [1.678-б]. Муболағасиз, жаҳон адабиёти хазинасига Ўрта аср туркий адиблари томонидан: Бурҳониддин Рабғузӣй (1310), "Қисас ал-анбия" ("Пайғамбарлар қиссаси"), Абу Бакр Қаландарнинг "Қаландар-наме" каби диний-ахлоқий асарлари киритилган. (1320-1340-йиллар) Маҳмуд Булғари (1358) томонидан ёзилган "Наҳж ал-Фарадис" ("Жаннатга ёъл"), Ҳисам Хатибнинг "Жумжума Султон" ("Шоҳ-Бошсуяги") (1369), "Қисекбаш" (Кесилган бош) номаълум муаллиф томонидан ёзилган. Дунёвий характердаги асарлар: "Муҳаббат-нома" ("Севги тўғрисида") Хоразмий (1353), "Хосров ва Ширин" ("Хосров ва Ширин") Қутба (1383), "Гулистон бит-Турклар" ва Сайф Сарайнинг "Суҳайл ва Гулдурсун"(1391) томонидан ёзилган. Аҳмад Хўжа ас-Сарой, Мавл Казий Мухсин, Мавлян Исҳак, Факих Берке ва бошқаларнинг лирик

шеърлари Ўрта аср давридаги улкан тарихий воқеалар ана шундай эпик афсонада акс этган, Ушбу асарлар туркий адабиётининг мумтозига айланди, унинг асосларини яратди ва ҳозирги кунгача мавжудлик ёъналишини белгилаб берди. Ўрта аср шаҳарларида бадий адабиёт билан бир қаторда риторика, теософия, шариат қонуни, табиатшунослик (амалий ва назарий) ва тиббиётга оид илмий рисолалар яратилган. Ўрта асрда туркий олимлар мусулмонларнинг маънавий илмлари ривожлантириб, Қуръон таржимонлари, математиклар ва астрономлар этишиб чиқди. [2.118-б]. Қизиқарли бир мисол келтириш мақсадга мувофиқ: Сайф Сарой "Сухайл ва Гулдурсун" шеърда Никола Коперникнинг илмий гелиосентрик контсепцияси пайдо бўлишидан тахминан 150 йил олдин, Ернинг Қуёш атрофида айланишини образли равишда эслатиб ўтади. Ўрта аср асарларда луғатлар, шу жумладан сарой, тарихий ва насабий анъаналар билан боғлиқ ёзувлар бизгача этиб келган. Мураккаб кўп қатламли Ўрта аср туркий маданиятини ривожлантириш ҳақида гап кетганда, давлатдаги ўта ўзига хос диний вазиятни эслатиб ўтмаслик мумкин эмас (шунингдек диний омил, албатта, сиёсат, мафкура ва иқтисод учун катта аҳамиятга эга эди). Аста-секин Ўрта аср туркий халқлар жамиятида дунё динларидан бири Ислом дини биринчи ўринга чиқди. Исломни танлаш ҳар иккала ички омил билан ҳам белгиланди - у Хоразм ва Волга-Кама Болгариясида ВИИИ-Х асрлардан бери тан олинган эди. Ислом ижтимоий-маданий ва этносиёсий элементларни янада яхлит бирлашишига ёрдам берадиган яна бир омил бўлди. Қабилавий бутпараст культларнинг монотеистик дин билан алмаштирилиши аҳолини маънавий жиҳатдан бирлаштирди, уларни бошқа мусулмон мамлакатларига, шу жумладан глобал мусулмон цивилизацияси маданий маконига яқинлаштирди. Мисрнинг Мамлук султонлиги билан ташқи дўстона алоқалар ўрнатилди. Марказий Осиё мусулмонлари савдоси ва шаҳар элитасининг маданий ва иқтисодий таъсири оша бошлади. 1313 йилда Улус Жўчининг Ислом динини расмий давлат дини сифатида эълон қилиниши туркийзабон халқларнинг янада интеграциялашувига, ягона туркий этноснинг шаклланишига ҳисса қўшди ва Эуроосиёнинг туркий халқларининг бутун кейинги тарихида чуқур из қолдирди. Олтин Ўрда ҳукмдорлари озроқ православ ва юмшоқроқ ва бағрикенгроқ ханафийлик мазҳаби ҳукмронлик қилган Марказий Осиёдаги воизларнинг таъсири остида Исломни қабул қилдилар. Олтин Ўрда исломгача бўлган урф-одатларни сақлашга кўпроқ содиқ эди. Шу сабабли, узоқ вақт давомида янги ақиданинг жамоат онгига чуқур кириб бориши, шариат қонун-қоидалари ва маросим амалиётини кенг ва тўлиқ идрок этиши ёъқ эди. Кўчманчи задогонлар орасида Ислом кўпинча ҳарбий шараф кодекси ва анъанавий турмуш тарзини қамраб оладиган ташқи маросим қобиғи бўлиб қолаверди. Тенгри култига келсак, Олтин Ўрда қадимги турклар ва мўғулларнинг ибтидоий динининг қолдиқ шакли сифатида Тенгриизм унсурларини ўзида мужассам этган модернизациялашган

ислом шакли. Ўзбекхон ва Жонибек хонлари даврида Ислом императорлик мафкурасининг асосини ташкил этган Улус Жўчининг сиёсий ва маданий ривожланишида ҳал қилувчи кучга айланди. Мусулмон бўлмаганлар энди тахтга ва маъмурий идораларга рухсат берилмади.

Кейинчалик 10-11 асрларнинг бошларида - Олтин Ўрда расмий динига айланган Ислом ва мусулмон мамлакатлари санъати туркий халқлар маданиятига тобора кўпроқ таъсир қила бошлайдилар. Энди бадийий услуб мусулмонлар канонлари томонидан тартибга солиниб, хаттотлик ва безак рамзийлигини камайтиришга интилади. Халқ ижодида исломгача бўлган анъаналардан келиб чиққан тасвирлардан фойдаланиш анча узоқ сақланиб қолган. Ривожланаётган янги санъатда "туркий бадийий анъаналар Мўғулистон, Хитой, Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ, Россия ва Шарқий Европанинг бадийий техникалари билан ижодий мулоқотга киришди", бу туркий халқлар ва бутун дунё ўртасида мавжуд бўлган жонли моддий ва маънавий алоқаларни акс эттиради.". Бу даврда бадийий санъат асосан декоратив ва амалий жанрда ривожланди: заргарлик буюмлари, костюм деталлари, идиш-товоқлар, уй-рўзғор буюмлари, қуро-яроғлар, ҳарбий ва от жиҳозлари - буларнинг барчаси қимматбаҳо металллар, қимматбаҳо тошлар ва марваридлар, таъқиб қилиш, ўймакорлик, геометрик, ҳайвонот боғи ва антропоморфик ва арабча нақшлар билан безатилган тасвирлар ва безаклардир. Орта аср туркий халқлар ижодкорларининг қўлидан чиққан буюмларнинг аксарияти ҳақиқий санъат дурдоналари ва бугунги кунда улар Россияда (хусусан, Санкт-Петербургдаги Давлат Эрмитаж музейида) ва чет элларда дунёнинг этакчи музейлари экспозициялари ва фондларида муносиб ўрин эгаллайди. Орта асрлардаги фаол шаҳарсозлик яна бир визуал жанрни ривожлантиришга асос бўлди - монументал, декоратив ва мозаик, ўймакорлик, фреск расмлари, безак тошлари ва гипсга ишланган буюмлар, кўринишидаги шоҳ асарларнинг пайдо бўлиши даври ҳисобланади. Бинонинг жабҳаси ва ички томонларини ва қабр тошларини қоплаш учун ишлатилган бой полихромли ва безакли, зарҳал билан бўялган декоратив ўзгача гуллаган ва ривожланган. Ўрта Осиёдаги туркий мусулмон давлатлари санъати кўплаб халқларнинг анъаналарини ўзида мужассам этган ва тадқиқотчилар ҳақи равишда унинг синкретик хусусиятини қайд этишган. О'рта Осиё учун ўрта асрлар иқтисодий ва маданий юксалиш асри бў'лди. Шаҳарлар бойиди, о'сди, зироат, ҳунармандчилик ва савдо гуллаб-яшнади. Суг'удлар бу замонда тажрибали воситачи савдогарлар сифатида о'зларини ко'рсатди. Улар Хитой ва О'рта Ер денгизи орасида мулоқот о'рнатдилар, бунинг учун қадимий карвон ё'лларида фойдаланишди.

Хулоса қилиб айтганда, ўрта асрларда туркий халқлар илмий-маданий юксалиш бутун дунё илм-фан соҳасининг ривожланишига ўзига хос ҳисса қўшди. Ушбу ўлкадан етишиб чиққан илм-фан ва маданият соҳаси ривожига

катта та'сир кўрсатган етук сиймоларнинг бизга қолдирган илмий ва ма'навий мероси бугунги авлод учун бебаҳо хазина саналаган.

REFERENCES

1. Абдурашидова, Нилуфар Абдурашидовна, & Ҳасанов, М. (2022). ЁШЛАР ДУНЁҚАРАШИДА ДИН ВА АХЛОҚНИНГ ЎЗARO МУТАНОСИБЛИГИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (10), 1226-1235.
2. Ж. С. Рамагов, & М. Ҳасанов (2022). ШАХС ДИНИЙ ДУНЁҚАРАШИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ИЛМНИНГ АҲАМИЯТИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (7), 35-39.
3. Жуманиёз Султонович Рамагов, Машкура Инамжанована Рахимова, & Миршод Нўмонович Ҳасанов (2022). МАҲКУРАВИЙ ТАҲДИДЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА ИСЛОМИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЎРНИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 1031-1036.
4. З. Н. Бобошев, М.Н.Ҳасанов, & Э.А.Нуруллаев. (2022). АБУ НАСР ФОРОВИЙНИНГ ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ АСОСЧИСИ СИФАТИДА . *JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS*, 4(3), 108–115. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/new/article/view/623>
5. Ж. С. Рамагов, М. Ҳасанов, & Лочин Азаматович Валиев (2022). АУРОБИНДО ГҲОШ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ ФАЛСАФИЙ МЕЪРОСИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 1161-1169.
6. Malikov Behzodjon Kurolovich (2021) FUNDAMENTALS OF SPIRITUAL SAFETY -LEGISLATION IN UZBEKISTAN *Euro Science: International Conference on Social and Humanitarian Research, Hosted from Cologne, Germany April 25rd - 26th* 67-69.
7. Malikov B.Q. (2021) Davlat xizmatlari to'g'risidagi qarashlar evolyutsiyasining nazariy asoslari *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 1 (3) 598-609.
8. Маликов Б. Қ. (2021). ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ХИЗМАТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШДАГИ МУАММОЛАР. *ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES*, 2(2), 1160-1164. <https://doi.org/10.24411/2181-1385-2021-00317>
9. Маликов Б. (2021) РИВОЖЛАНГАН ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРНИНГ ДАВЛАТ ХИЗМАТЛАРИДА КАТЕГОРИЯЛАШТИРИШ ТАЖРИБАЛАРИ *UzACADEMIA SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL JOURNAL VOL 2, ISSUE 1* (12), 97-105
10. Бехзоджон Қуролович Маликов (2021) Шарқ мутафаккирларининг давлат хизматларига доир сиёсий қарашлари «SCIENTIFIC PROGRESS» *Scientific Journal Volume: 1, ISSUE: 4* (pp.207-212)14. Hasanov M., Tuhtaboev E.

THE PERFORMANCE OF THE PERFECT MAN IN THE EASTERN RENAISSANCE (ON THE EXAMPLE OF FARABI'S VIEWS) //Innovative Technologica: Methodical Research Journal. – 2021. – Т. 2. – №. 05. – С. 1-6.

11. Раматов, Ж. С., Муратова, Д., Султанов, С. Х., Тухтабоев, Э., Кушаков, Ф., & Хасанов, М. Н. (2022). ИЖТИМОЙЙ АДОЛАТ ВА ҚАДРИЯТЛАР ПЛЮРАЛИЗМИ. *World scientific research journal*, 8(1), 102-108.

12. Раматов, Ж.С., Баратов, Р.Ў., Султанов, С.Х., Муратова, Д.А., Хасанов, М.Н., & Эрнийёзов, У.К. (2022). ЁШЛАР ЗАМОНАВИЙ МАДАНИЙ ҚИЁФАСИ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ТУШУНЧАСИНИНГ МАЗМУН-МОҶИЯТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (10), 376-386.

13. Hasanov M., Tuhtaboev E. THE PERFORMANCE OF THE PERFECT MAN IN THE EASTERN RENAISSANCE (ON THE EXAMPLE OF FARABI'S VIEWS) //Innovative Technologica: Methodical Research Journal. – 2021. – Т. 2. – №. 05. – С. 1-6.

14. М.Н.Хасанов, Д.А.Ҳафизов, Р.Х.Тоиров, & Х.Қ.Болтабоев. (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙ ЯШАГАН ДАВРДАГИ ИЛМ-ФАН ВА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ . *JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS*, 4(3), 137–140. Retrieved from <http://www.wsrjournal.com/index.php/new/article/view/627>

15. Jumaniyoz Ramatov, Rozigul Umarova, Rashid Baratov, Mirshod Khasanov, Siroj Sultonov, & Fayzulla Kushakov (2022). MODERN REQUIREMENTS FOR THE SPIRITUAL IMAGE OF YOUNG PEOPLE AND ITS MANIFESTATION IN PRACTICE. *Academic research in educational sciences*, 3 (10), 582-586.

16. Ramatov, J.S., & Khasanov, M.N. (2022). SOCIAL ASPECTS OF PROFESSIONAL QUALITY IMPROVEMENT (ON THE EXAMPLE OF THE RAILWAY SECTOR). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (6), 969-976.

18. Раматов, Ж.С., Валиев, Л.А., & Хасанов, М.Н. (2022). XIX АСРДА ҲИНДИСТОНДАГИ ИЖТИМОЙЙ – ФАЛСАФИЙ ЖАРАЁНЛАР. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (6), 1070-1078.

19. Жўрабоев, Н. Ю., Кушаков, Ф. А., Султанов, С. Х., & Хасанов, М. Н. (2022). КОНФУЦИЙЛИК ХУСУСИЯТЛАРИДАН ХИТОЙ ФАЛСАФАСИННИНГ КЕНГАЙИШИ. *World scientific research journal*, 9(2), 37-42.

20. Ruzigul, U., Nasirjan, J., Dilmurodkhokim, A., Mirshod, H., & Urozboy, E. (2020). Rationale and history of human reflections in the muslim philosophy. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(5), 1453-1458.